

Képi sémák az 'ül' kvázikopulák létrejöttének háttérében

Sipos Mária

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

*„Az ember
egy olyan, ego-centrikus,
előrenéző [...] kétlábú emlős,
amely egy gravitáció alatt működő bolygón mozog”
(Levinson 1996: 180)¹*

*„...A térről alkotott fogalmaink struktúrája
állandó térbeli tapasztalatainkból,
azaz a fizikai környezettel való interakcióinkból alakul ki.”²
(Lakoff–Johnson 1980: 56–57)*

In the present paper, I investigate the meanings of the quasi-copula 'sit' in European and non-European languages. Preliminary research suggests that languages can be grouped according to whether or not the quasi-copula verb 'sit' is used at all and, if so, what semantic constraints are imposed on its use. The methodological question is how to relate the semantics of the quasi-copula 'sit' to the material culture surrounding the speakers of the language. To this end, the methods of cognitive linguistics will be employed. First, I will try to identify the image schemas that serve as a background for the

¹ Idézi Kövecses–Benczes 2010: 22; a részlet a szerzőpáros fordítása.

² Saját fordításom: SM.

formation of the characteristic meanings, and then I will try to infer the relationship between the image schemas and the material culture.

Keywords: posture verb ‘sit’, quasi-copula, grammaticalization, cognitive linguistics, cultural linguistics

Kulcsszavak: ‘ül’ testtartásige, kvázikopula, grammatikalizáció, kognitív nyelvészet, kulturális nyelvészet

1. Bevezetés

A világ nyelveinek egy részében – és az uráli nyelvek többségében – a három alapvető testtartást kifejező ige közül az ‘áll’ és a ‘fekszik’ jelentésűek szerepelnek lokalizálást kifejező mondatokban, az ‘ül’ jelentésű ige azonban nem. Ezzel szemben a világ nyelveinek egy másik részében – az uráli nyelvek közül például a hantiban és a manysiban – kvázikopula-szerepben az ‘ül’ jelentésű ige szerepe igen jelentős az élettelen tárgyak helyét meghatározó mondatokban. Ezt az igét használják a nagyobb (immobilis) tárgyak lokalizálásától a kisebb, azaz az ember által mozgathatókig; tehát ha egy ház áll valahol, falu vagy város a folyó partján, csésze az asztalon, konzervdoboz a polcon, illetve asztal és a szék valamilyen helyiségben stb., például (1):

- (1) kazimi hanti (Russzkaja 1961: 42)³
škola wɔn kɔrt-ən ɔməs-ɒ.
 iskola nagy falu-LOC ül-PRS.3SG
 ‘Az iskola (egy/a) nagy faluban van/áll (lit.: ül).’

Az ‘ül’ kvázikopula kapcsán több munkában is megjegyzik, hogy olyan tárgyakkal fordul elő, amelyek funkcionális bázissal, stabil helyzetet biztosító alsó résszel rendelkeznek (pl. Fortis 2010). Érdeemes azonban megvizsgálni, hogy vajon a tárgyak geometriai tulajdonságain kívül mi minden befolyásolja a testtartásigékből létrejött igei elemek közüli választást.

A korábbiakban megfogalmazódott egy sejtés (Sipos 2018), hogy tudniillik ez a jellegzetes hanti (és manysi) kvázikopula-használat összefüggésben lehet a hagyományos hanti életmóddal. Az alábbiakban ennek a jellegzetes igehasználtnak a magyarázatára teszek kísérletet. Különböző kultúrákhoz tartozó nyelvek leírásának áttekintésével sorra veszem, hogy a térbeli viszonyok kifejezésének terén az ‘ül’

³ A példák idézésekor az eredeti lelőhelyet mindig feltüntettem. Az idegen nyelvű jelentés-megadásokat magyarul is megadom, a szójelentések azonban csak magyarul szerepelnek. A glosszázás módja (vagy a glosszázás hiánya) követi a forrásmű gyakorlatát.

testtartásige grammatikalizációja milyen utakat járhat be.⁴ Mindehhez a kognitív nyelvészet lényeges megállapításait veszem alapul, illetve kulturális nyelvészeti megközelítést alkalmazok.

A továbbiakban elsőként a nyelv és az emberi megismerés viszonyának nyelvészeti megközelítéseit tekintem át [2]. Ezután a cikkben előforduló fogalmak, szak kifejezések egyértelműsítése következik [3]. Majd az 'ül' jelentésű igék különféle grammatikalizációs lehetőségeire sorolok fel csoportosított példákat [4]. Elsőként az ülés hátterét sík felületként felfogó nyelvekből mutatok be néhányat [4.1.]. Ezt követik olyan nyelvek, amelyek az ülést mint cselekvést úgy fogják fel, mint amely valamiféle tartályban történik [4.2.]. A harmadik alfejezetben olyan nyelvek ismertetése következik, amelyekben egyáltalán nincs 'ül' igéből kialakult kvázikopula [4.3.]. Végül a cikket összefoglalás zárja [5].

2. Nyelv és konceptualizáció

Az uralisztikában a nyelvi gyűjtések hőskorától kezdve markánsan jelen volt a kultúra alapos ismerete is. A szövegek kiadásának módjában megmutatkoztak a nyelv és kultúra összefüggései – az antropológiai nyelvészet, kulturális nyelvészet, etnoszintaxis elméletének és módszertanának kialakulása előtti prezentálásban. A (folklor)szövegek kiadása rendszerint bőséges kulturális háttérinformációval szolgált a szövegek megértéséhez és értelmezéséhez. A modern értelemben vett kulturális nyelvészetnek tehát a korábban kiadott gyűjtések és a jelen lehetőségei is bőségesen szolgálnak kutatható anyagokat. A kulturális nyelvészet a hazai finnugrisztikában a közelmúltban lendületet kapott, amikor a szegedi uralisztikai műhely egy projekt keretében számos nyelvi jelenség leírásában alkalmazta ezeket a módszereket (pl. Bíró et al 2019, Szeverényi et al. 2021). A következőkben azokat a kognitív nyelvészeti megközelítéseket veszem sorra, amelyek a dolgozat szempontjából relevánsak, mert a kultúra bizonyos elemei és egyes nyelvi jelenségek közötti potenciális kapcsolat elemzését támogatják.

2.1. Néhány magyarázó elv a nyelvészetben

2.1.1. Nyelven belüli és nyelven kívüli motiváció

A nyelvészetben a leíró jellegű munkák mellett a kutatások egy másik része a jelenségek, folyamatok hátterének feltárására irányul. Ezeket csoportosítja a testtartásigék grammatikalizációs irányait összegző munkájában Newman (2022). Megkülönbözteti a kizárólag nyelven belüli okokat, motivációkat vizsgáló (például

⁴ Más szóval az írás csak érintőlegesen tárgyalja az 'ül' jelentésű igék más lehetséges grammatikalizációs ösvényeit.

generatív) irányzatokat azoktól, amelyek a nyelven kívüli tényezőkben is lehetségesnek látják bizonyos jelenségek magyarázatát. Előbbiek a nyelvet mint kisebb egységekből felépülő rendszert magát tekintik forrásnak a változások, folyamatok okainak keresésekor. Remek példa a magánhangzórendszer módosulásának magyarázatára a szimmetriára való törekvésnek mint oknak felismerése. Ezzel szemben az utóbbi irányzathoz tartozók a nyelv és az emberi lét más vonatkozásainak kapcsolatában is sejtenek lényeges mozgatórugókat. Ilyen lehet például a kommunikáció gördülékenységére és sikerességére való törekvés. A kognitív fordulat következtében pedig az emberi felfogás és érzékelés szerepének kutatása is komoly lendületet kapott (Newman 2022: 2).

2.2. A kognitív nyelvészeti megközelítés

A kognitív nyelvészetről szóló tömör meghatározások a következőket hangsúlyozzák. Olyan irányzatról van szó a nyelvészetben belül, amely a nyelvet az embernek a megismeréssel kapcsolatos képességeihez, a gondolkodáshoz, felfogáshoz, értelmezéshez, észleléshez szorosan kapcsolódónak véli. Így a kognitív nyelvészet egyfajta válasz a generatív megközelítésekre. Az irányzat alapjául az a felfogás szolgál, hogy a nyelv legfontosabb összetevője a jelentés, legfontosabb funkciója pedig a jelentés közvetítése. A jelentések és a jelentésszerkezetek nem feltétlenül univerzálisak, hanem nyelvenként nagymértékben eltérhetnek. Az irányzat csak fél évszázadra tekint vissza, de megvannak a maga előzményei. Kialakulásához az vezetett, hogy egyfajta konvergencia következett be a megismerés, a jelentés és a kultúra tanulmányozásában. Mindez azt is eredményezi, hogy hangsúlyosan multidiszciplináris tudományterületről kell beszélnünk. Igen lényeges, amit a Kövecses–Benczes szerzőpáros megfogalmaz a kognitív nyelvészet kompetenciájáról: „ma ez az a tudományterület, amely a leginkább képesnek tűnik a jelentésről és annak a megismeréshez, nyelvhez és a kultúrához fűződő kapcsolatáról a leginkább koherens és szisztematikus állításokat megfogalmazni” (Kövecses–Benczes 2010: 14; továbbá Crystal 1997, Kugler–Tolcsvai-Nagy 2000, Ibarretxe-Antuñano 2004).

2.2.1. Az objektív irány

A kognitív felfogás két⁵ nagy irányának bemutatása a Kövecses–Benczes szerzőpáros által írt tömör jellemzés alapján történik (2010). Az egyik kognitív (nyelvészeti) megközelítést objektivista szemléletnek nevezik. Eszerint a valóság tőlünk független struktúrával rendelkezik. Léteznek kategóriák a minket körülvevő

⁵ Vannak másféle felosztások is, például Schmid szerint három irányzat van, az *experiential view*, a *prominence view* és az *attentional view* (Schmid 1996), de nála is a dolgozat szempontjából releváns experientialista megközelítés az egyik.

világban is, és megvannak az elme kategóriái is (fogalmi kategóriák). Ez utóbbiak egybevágznak a valóság kategóriáival, mert gondolkodásunk, fogalmaink az objektív valóságot tükrözik. Ez a fogalmi rendszer fejeződik ki a nyelven keresztül.

2.2.2. Az experiencialista irány

A másik megközelítést experiencialistaként szokás említeni. Ebben a felfogásban a valóságnak nincs olyan önálló struktúrája, amely függetleníthető lenne a szemlélőtől. Másrészt a valóság nem jól körülhatárolt kategóriákból áll. A minket körülvevő világot különböző kognitív folyamatok révén képesek vagyunk értelmezni; a kategóriákat nem készen kapjuk, hanem tapasztalataink révén alakulnak ki. A világ tehát voltaképpen kivetített valóság, amelyet az ember maga hoz létre. Az experiencialista megközelítés szerint a világ strukturálatlan, strukturálttá pedig éppen a szemlélő teszi. Ehhez az irányzathoz tartozik a Whorf nevéhez kapcsolt elmélet, a nyelvi relativitás is, amely szerint a struktúrák nagy részét a nyelv határozza meg. (Kövecses–Benczes 2010: 16–20)

2.2.3. A képi sémák, a testalapúság és a szenzorimotoros tapasztalatok

Gibbs és Colston a kognitív szemantika egyik fontos állításának azt tartja, hogy tudásunk nagy része nem statikus, nem állítás- vagy mondatjellegű, hanem érzékelési interakcióink, testi cselekvéseink és tárgyakkal való manipulációink változatos mintázataiból épül fel és strukturálódik. E mintázatok az úgynevezett képi sémák, és szenzorimotoros tevékenységeink során jönnek létre, miközben tárgyakat manipulálunk, tájékozódunk térben és időben, valamint különböző célokra irányítjuk érzékelési fókuszunkat (Johnson 1987, 1993, 1991; Lakoff 1987, 1990; Talmy 1988 alapján Gibbs–Colston 2006: 239).

Kövecses magyarra a *testesültség* vagy a *testalapúság* szóval fordítja az angol *embodiement* terminust. A szakkifejezés arra utal, hogy a jelentésalkotás folyamatában testi-perceptuális tapasztalataink segítségével tesszük nemcsak a nyelvet, hanem egész világunkat a magunk számára értelmezhetővé. Ennek a megközelítésnek az alapjait Lakoff és Johnson fejtette ki (Johnson 1987; Lakoff 1987). Az emberi elme felfogó-elemző, jelentésalkotó képességét arra vezetik vissza, hogy a sokszor megtapasztalt szenzorimotoros élményeink nyomán úgynevezett *képi sémák* (*image schemas*) jönnek létre.⁶ A leggyakrabban említett képi sémák között

⁶ Ezt természetesen nem úgy kell értenünk, hogy a tér érzékelésében kizárólag az emberi test lehet viszonyítási pont. Vannak adatok olyan nyelvről (Levinson 1992), amelynek beszélői teljesen más alapon konceptualizálják a teret: abszolút viszonyítási pontokat használnak (égtájak), nem a saját testük az alapja a térérezékelésnek (előtt/mögött, bal/jobbs) (Kövecses–Benczes 2010: 21–22). Ebben az esetben a térérezékelés és a tájékozódás – bár éppen nem az

van a TARTÁLY, a MOZGÁS, az ERŐ, a RÉSZ-EGÉSZ, a KAPCSOLAT, a HŐ (hideg-meleg), a CENTRUM-PERIFÉRIA stb. (Kövecses 2021: 50).

2.2.3.1 A kognitív nyelvészet le tudja írni a képi sémák létrejöttének fizikai és percepciósi hátterét. A TARTÁLY képi séma kialakulását például a következőképpen magyarázza Kövecses:

Bár számos olyan fizikai tapasztalatunk van, amely motiválhatja a séma létrejöttét, kialakulása alapvetően két fő tapasztalatra vezethető vissza. Először is, a testünk egy tartály, amely szerveket és testnedveket tartalmaz. Másodsor nemcsak a testünk funkcionál tartályként, hanem a közvetlen környezetünk is – a szoba, a ház, az épület vagy a város. A tartály képi séma három strukturális elemből áll, éspedig: a belső tér, a határvonal és a külső tér. A séma felépítését a következőképpen határozhatjuk meg: minden a tartályon belül, vagy azon kívül helyezkedik el. Továbbá, ha A tartalmazza B-t, és B tartalmazza C-t, akkor biztosra vehetjük, hogy A tartalmazza C-t – vagyis a tartály séma bizonyos logikai következtetés alapjául is szolgál. Mint már említettem, számos fogalmi metaforánk vezethető vissza a tartály sémára, többek között generikus szintű az állapot-tartály metafora (pl. bajban van, házasságban él, álomba zuhan, kilábal a betegségből, szerelembe esik stb.). (Kövecses 2021: 51)

2.2.3.2 Az 'ül' metaforizációinak elemzésekor szerepe lesz a KAPCSOLAT, illetve a TÁMASZ képi sémáknak is. Wachowiak és szerzőtársai megfogalmazásában a TÁMASZ képi séma két objektum közötti KAPCSOLATból épül fel, ahol az egyik függ a másiktól. A KAPCSOLAT két tárgy fizikai érintkezéseként definiálódik, és erő alkalmazásával vagy kifejtésével hoz létre TÁMASZ-t. (Wachowiak et al 2022: 45). Herskovits (1987) a TÁMASZ képi séma tapasztalati alapjáról kifejti, hogy egy tárgy akkor szolgál támaszul egy másiknak, ha annak súlya nyomja / húzza azt, továbbá a támaszt nyújtó tárgy ellenáll a nyomó / húzó erőnek. A prototipikus támaszt megvalósító jelenetben az egyik tárgy a másik vízszintes, illetve felső felületén helyezkedik el. A TÁMASZ más topológiai tulajdonságokat is magában foglalhat, azaz egy tárgy lóghat, tapadhat, illetve szögek, csavarok vagy más eszközök által összekapcsolódhat a támasztó entitással (összefoglalja Wachowiak et al 2022: 45).

emberi test minőség viszonyítási pontnak – ugyanúgy tapasztaláson alapul (Kövecses-Benczes 2010: 22–23).

2.3. A kulturális nyelvészet

A kulturális nyelvészet rövid meghatározása szerint (Sharifian 2015) olyan multidiszciplináris területről van szó, amely a nyelv és a kulturális fogalmak közötti kapcsolatokat kutatja. Nemcsak elméleti, hanem elemzési kerettel is szolgál a nyelveknek a kulturális konceptualizációkban gyökerező jellemzőinek vizsgálatára, beleértve a kulturális sémákat, kulturális kategóriákat és kulturális metaforákat. Noha a kulturális nyelvészet és a kognitív nyelvészet számára egyaránt a jelentés mint fogalomalkotás a központi kérdés, a kulturális nyelvészet számára a fókusz a beszélők kulturális tapasztalataiban gyökerező fogalomalkotások elemzésén van. A kulturális nyelvészet egyik alaptétele, hogy a nyelvet kulturális konceptualizációk tárházának tekinti, amelyek a beszédközösség történetének különböző szakaszaiban forrtak össze, és amelyek a jelenlegi nyelvi gyakorlatban is felfedezhetők. (Sharifian 2015: 1–2, 20)

A kulturális nyelvészet módszertanának lényeges alappontjait fogalmazza meg Enfield (2002). Ezek azért fontosak, mert figyelembe vételük garanciát nyújt arra, hogy ez a nyelvészeti megközelítés nem silányul érdekesnek hangzó, ám bizonyíthatatlan leegyszerűsítések tárházává. Leszögezi, hogy a nyelven kívüli tényezők nem tekinthetők magától értetődően a nyelvi jelenségek okának. Az anyagi, szellemi kultúra, a társas viszonyok mind egyfajta háttérként szolgálhatnak bizonyos nyelvi jelenségek vagy mintázatok létrejöttéhez, azonban messze nem törvényszerű, hogy ez meg is történik. Más szóval csak lehetőség, hogy ezek lenyomata a nyelvben megjelenjen valamilyen formában (Enfield 2002).

2.4. A kognitív nyelvészet és a kulturális nyelvészet összefüggése

A kulturális nyelvészet önmeghatározásában hangsúlyosan vannak jelen az érintkezési pontok a kognitív nyelvészettel, és ez Newman, illetve Hewes egy példájával jól illusztrálható is.

Newman 2022-es tanulmánya a kognitív megközelítések közül nyilvánvalóan az experientalista irányzathoz csatlakozik.⁷ Cikkében a három hétköznapi tapasztalást jelentő testtartást kifejező ige ('ül', 'áll', 'fekszik') jellemzését adja több szempontból. Kimondja, hogy nem köthetünk hozzájuk univerzális tapasztalást, mert kultúránként egészen más kontextusa lehet ugyanannak a testtartásnak is. Emellett magának a pozíciónak is lehetnek kultúránként különböző változatai, hiszen szokások, vallási szabályozások, nemi különbségek stb. hathatnak a használatukra. Hewes⁸ egy Newman által idézett megállapítása remekül illusztrálja a kultúra lehetséges hatását nyelvre és gondolkodásra. Az angol testtartásigés szókincs szegényesnek mondható,

⁷ Írásának címe: *Experiential motivation and the linguistics of sitting, standing, and lying*.

⁸ Hewes tanulmánya 480 különféle kultúra 100 testtartását vizsgálta meg (Hewes 1955).

és ez behatárolja az ezekről való gondolkodást is. Ezzel szemben a jógakultúrájáról nevezetes Indiában az érintett nyelvek testtartásokat kifejező szókinccse sokkal gazdagabb – Hewes ezzel hangsúlyozza azt a megállapítását, hogy a (kulturális) antropológián kívüli tudományok nagymértékben elsiklanak a kulturális különbségek súlya fölött⁹ (Hewes 1955: 242).

Levinson és szerzőtársai fontos következtetéseket vonnak le a térbeli viszonyokat kifejező kategóriák vizsgálatában. E kategóriák között vannak olyanok (pl. UNDER), amelyek univerzálisnak tekinthetők, de ez inkább a természeti környezet tulajdonságaival magyarázható. Ezzel szemben az IN és az ON prepozíciókkal szimbolizált térbeli viszonykategóriák elemzésekor azt találták, hogy ezek univerzális volta messze nem magától értetődő. Magyarázatukban felhívják a figyelmet a kulturális jegyek jelentőségére, ugyanis olyan kultúrákban, ahol a munkafelület és a tárolás eltávolodik a talajszinttől és magasabban van, ott szükség van a térbeli viszonyok finomabb megkülönböztetésére (Levinson et al 2003: 514).

Landau és szerzőtársai (2014) a képi sémák egymáshoz való viszonyát két nyelv, az angol és a görög elsajátításán keresztül elemezték. Egészen pontosan arra irányult a vizsgálat, hogy vajon mennyire univerzálisak a térbeli kifejezések fogalmi alapjai. Megállapították, hogy az INhez köthető CONTAINMENT, azaz TARTÁLY fogalmi kategória határozottan elkülönül az ON (KAPCSOLAT - SUPPORT, azaz TÁMASZ) kategóriától, ezek tartományának belső struktúrája is igen más. A két nyelvben az alapvető térbeli kifejezések használata sem egyforma, és ezért e két nyelv elsajátítása sem. Olyan nagy különbségeket találtak, amelyek nem egyeztethetők össze az említett fogalmi kategóriák univerzális voltaival.

A fenti példák tehát azt az elképzelést támasztják alá, hogy a térbeli viszonyok leképezése a beszélők tapasztalatain alapul. Ezek a tapasztalatok a környezet fizikai viszonyaiból, történéseiből tevődnek össze, a tárgyak, helyzetek relációi azonban összefüggésben vannak a beszélői közösség anyagi kultúrájával is. Mindezek konceptualizálását az emberi test mint viszonyítási pont is támogatja.

2.5. Az 'ül' igék kiterjesztései a világ nyelveiben

Newman 2022-es munkájában áttekintette, hogy a testtartásigékhez miféle grammatikai és szemantikai viselkedés társul a világ nyelveiben. A lokatív, azaz a helymeghatározásban részt vevő kiterjesztéseket motiválhatja a testtartások statív jellege, azaz hogy az alanyként kifejezett tárgy vagy objektum egy helyben marad.

⁹ "In conclusion I should like to stress the deficiencies in our scientific concern with postural behavior, many of which arise simply from the all too common neglect (by non-anthropologists) of cross-cultural data." (Hewes 1955: 242)

A lokalizálandó entitás tulajdonságai sok esetben megszabják, hogy melyik testtartásigéből létrejött kvázikopula választandó.

Vannak olyan példák is, amikor a tárgy elhelyezkedése, helyzete vizuálisan hozható összefüggésbe valamelyik emberi testtartással, ilyenkor magától értetődően a tárgy fizikai és geometriai tulajdonságai, a magasság vagy az arányok motiválják az igeválasztást.¹⁰

Más esetekben azonban azt, hogy egy tárgy 'ül', 'áll' vagy 'fekszik', nem tudjuk magyarázni az alakjával vagy az emberi testtartáshoz való hasonlóságával. Ilyenkor kognitív nyelvészeti vagy percepcionális magyarázatok merülnek fel, például jelentősége lehet annak, hogy a szemlélő a lokalizálandó objektumot miképpen tudja tekintetével letapogatni (a magas épületek eszerint állhatnak, a szélesebb objektumok, tereptárgyak pedig fekkhetnek).

A formán és a prototipikus elhelyezkedésen kívül olyan térbeli relációk is szerepet játszhatnak, mint a TARTÁLY fogalom, amely a holland nyelvben az igeválasztást jellemzően meghatározza (Levinson 2022: 8).

Mindehhez hozzátehetjük a funkciót is, amely szerepet játszhat abban, hogy milyen igével lokalizáljuk az adott tárgyat. Ha egy tárgy használatra kész, sok nyelv szívesebben alkalmazza az 'áll' igét, ha pedig atipikus helyen vagy használatra alkalmatlan helyzetben, esetleg elhanyagoltan van, akkor a 'fekszik' igét. (Serra Borneto 1996: 463)

2.6. Kérdésfelvetés és hipotézis

Az 'ül' jelentésű igének nem minden nyelvben alakul ki olyan metaforizációja, amely végül lokatív (helymeghatározó, azaz a *Hol...?* kérdésre választ adó) és egzisztenciális mondatokban előforduló kvázikopulák létrejöttéhez vezet. Az ilyen kvázikopulával rendelkező nyelvek alapján pedig az figyelhető meg, hogy nem egyformák a használati szabályok, a szóban forgó igei elemek távolról sem egyformán viselkednek. Az írás egyik célja a testtartásigék használati szabályaiban megnyilvánuló szemléleti sajátosságok (és különbségek) feltárása, elsősorban a képi sémákkal összefüggésben. A másik cél annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy ezek a különbségek valamiképpen összefüggésbe hozhatók-e az életmóddal, közelebről a tárgyi kultúrával. Mindez különféle életmódot folytató közösségek nyelvének áttekintésével történik: lesznek köztük európai típusú tárgykultúrában

¹⁰ Ilyen nyelv például a Kxoe (Kilian-Hatz 2002). A tárgyak tipikusan egyik vagy másik testtartásigéből alakult kvázikopula használatát váltják ki. Heine (1998: 9) felsorolása szerint: "trees, hands, fingers, thorns, houses, or all abstract nouns are typically associated with the STAND-marker; place names, stones, birds, or scorpions take the SIT-marker, while rivers, lakes, kinds of soil, or countries, take the LIE-marker." – idézi Kilian-Hatz 2002: 319.

élő népek nyelvei, valamint Szibériában, Brazíliában, Mexikóban, Ghánában stb. élő természeti népek nyelvei is.

A vizsgálat abból a feltevésből indul ki, hogy a tevékenységeiket talajszinten végző népek körében az ülés mint cselekvés inkább az ÉRINTKEZÉS képi sémájához tartozik, míg az európai típusú anyagi kultúra, ahol az ülés és általában is a cselekvések végzése a talajszinttől elemelve, széken, asztal vagy más emelt felület segítségével történik, az 'ül' igék másféle metaforizációit indítja el (CONTAINMENT, GOOD-FIT). Az esettanulmányok és leírások átvizsgálásától azt várom, hogy különböző mintázatok rajzolódjanak ki, ugyanis egy-egy eset alapján nehezebb fogódzót találni a magyarázathoz. Ez a következő példával illusztrálható.

Atintono (2013) leírása szerint a gurene¹¹ viselkedéskultúrában bonyolult szabályok határozzák meg az ülés etikettjét. Például a főnök jelenlétében – az európai megszokással ellentétben, ahol a tiszteletet éppen a felállással fejezzük ki – senki nem maradhat állva, a tiszteletüket éppen azzal mutatják ki, hogy a feljebbvaló jelenlétében leülnek a földre. Az ülés különféle módozatai képesek kifejezni a társadalmi hierarchiát is, illetve a szituációban tanúsított udvariasságot vagy tiszteletet is. Ebben a nyelvben az 'ül' jelentésű igének semmilyen kiterjesztése nincs, ami azt jelenti, hogy még állatokkal sem használható (kivéve, ha egy mesében egy állatot emberi tulajdonságokkal ruháznak fel).¹² Nem használható élettelen alanyokkal olyan szcenárió leírására sem, amikor az afrikai nyelvek jó részében erre lenne mód. Ezért Atintono így adja meg a gurene 'ül' ige használati szabályait: „*For any F¹³ and G, F is in a zī 'be sitting' relation with G, if and only if F is human with buttocks on G, and F feet is in contact with the floor or the earth*” (Atintono 2012: 193–202). Noha adódna a következtetés, hogy a viselkedési megköötések szabnak gátat az ige metaforizációjának, ezt egyetlen nyelv alapján aligha lehetne kijelenteni.

3. A dolgozatban használt fogalmak

3.1. Lokatív és egzisztenciális mondatok

Írásom a lokatív mondatokban előforduló nyelvi elemmel foglalkozik, vagyis a példaanyagban csak elvétve lesznek alkotóelemeiket tekintve hasonló, ám információszerkezeti szempontból különböző egzisztenciális mondatok.

A két említett mondatípusban egyaránt megtalálhatók a Talmy (1972) nyomán a szakirodalomban legtöbbször ALAK (FIGURE), illetve a HÁTTÉR (Ground) néven említett elemek. Noha a kettő viszonya könnyen érthető, mégis vannak különbségek

¹¹ (Gurene); a gur nyelvek közé tartozik, Ghánában, Nyugat-Afrikában beszélik, kb. 660.000-en.

¹² A másik két alapvető testtartást kifejező igének van kvázikopula fejleménye.

¹³ F: FIGURE, azaz ALAK; G: GROUND, azaz HÁTTÉR.

definiálásukban. Például Bańcerowski frappáns megfogalmazása szerint az ALAK az, amire figyelmünk irányul, a HÁTTÉR pedig az, ami az észleléshez keretet képez (Bańcerowski 2000: 41). Eszerint nem állandó szerepekről vagy viszonyokról van szó, hanem ezek aszerint változnak, hogy az adott szituációban mit tekintünk elsődlegesnek. Ezt a változó viszonyrendszert Bańcerowski a következő szerkezetekkel illusztrálja (2) vs (3):

(2) *a lámpa az asztal felett*

(3) *az asztal a lámpa alatt* (Bańcerowski 2000: 41)

Ezzel a felfogással ellentétben Talmy leírásában (pl. Talmy 2000: 315–316) a helymeghatározások e két kulcselemét számos lényeges sajátosság különbözteti meg. Közülük csak néhányat felidézve: az ALAK például jellemzően kisebb, kevésbé helyhez kötött; a szemlélőnek lényegesebb, feltűnőbb a HÁTTÉRnél; a lokalizálás során leegyszerűsítve szemléljük geometriai tulajdonságait (sokszor pontszerűként kezeljük). Ezzel szemben a HÁTTÉR általában nagy(obb), sokkal inkább helyben marad, ismerősebb vagy kiszámíthatóbb a holléte, térbeli tulajdonságai pedig lényegesebbek stb. E felfogásbeli különbség ugyan kevésbé lesz releváns a dolgozat példáiban, de ráirányítja a figyelmet a lokatív mondat két fontos elemének olyan jellemzőire (pl. méret, mozdíthatóság, geometriai tulajdonságok), amelyek fontosnak bizonyulnak.

Egy egzisztenciális mondatban a már említett, illetve közös tudásként elkönnyvelhető HÁTTÉRhez képest adunk új információt (ALAK: *egy zsinagóga*) a szövegben. A határozatlan névelő is jelzi, hogy a zsinagóga még nem szerepelt a beszélgetésben (4):

(4) *Van egy zsinagóga a Tiszához közel.*

A lokatív mondatban az új közlendő a már említett ALAK (*a zsinagóga*) holléte. A határozott névelő jelzi, hogy az előzményekben már volt szó az épületről (5):

(5) *A zsinagóga a Tiszához közel van.*

Adódik a kérdés, hogy miért zárjuk ki a vizsgálatból az egzisztenciális mondatokat. Egyrészt azért, mert a két mondat típus között vannak további különbségek is. A lokatív mondatok szigorú felépítéséhez – ALAK + HÁTTÉR + igei elem – képest az egzisztenciális mondatból hiányozhat a helymegadás, például akkor, amikor az egész világra vagy univerzumra vonatkoztatjuk a mondatot (6) (7) (8):

(6) *Van kiút.*

(7) *Van Isten.*

(8) *Nincs igazság.*

Olyan esetekben is hiányozhat a helyhatározó, amikor a szituáció egyértelművé teszi, hogy mire vonatkoztatjuk a kijelentést. Másrészről az alábbi mondat, ha a gyógyszerár előtt halljuk, és másrészről, ha otthon hangzik el (9):

(9) *Van Algopyrin!*

Másrészt abban is lehet eltérés, hogy a kétféle mondatban milyen igei elemek használatosak. A magyar nyelv ennek illusztrálására nem alkalmas, hanti példákkal viszont meg lehet világítani a különbséget. A hantiban mindkét mondat típusban megjelenhet a létegei eredetű kopula, illetve a három alapvető testtartásigéből létrejött kvázikopula. Mindemellett az egzisztenciális mondatokban szerepelhet a birtoklást kifejező tárgyias ige is (*tāj-*). Az ilyen mondatokban a diskurzusba már bevezetett HÁTTER (lokáció) a mondat alanyaként jelenik meg ('városunk ... birtokol'), az új elemet képező ALAK pedig a mondat tárgya ('...parkokat birtokol') (10):

(10) kazimi hanti (Nyomiszova 1988: 52)

<i>wəʃ-ew</i>	<i>wūsti</i>	<i>wənt-əp</i>	<i>park-ət</i>	<i>tāj-A.</i>
város-PL1	zöld	erdő-ADJ	park-PL	birtokol-PRS.SG3

'A városunkban zöldellő parkok vannak.' (lit.: Városunk zöld erdejű parkokat birtokol.)

A *tāj-* ige jelenlegi tudásunk szerint nem jellemző lokatív mondatokra, ebben tehát eltér a két mondat típus az északi hantiban.

Harmadrészt a lokatív és az egzisztenciális mondatok között rendszerszerűen leírható, lényeges, az információs szerkezettel szorosan összefüggő szórendi különbségek vannak (Freeze 1992: 557). Ennek részletes kifejtése nem tartozik szorosan az dolgozat tárgyához, a kettő különbségét azonban jól illusztrálja a (4)-(5)-ös példapár.

3.2. Igék, kopulák és kvázikopulák

A lokatív mondatok legjellemzőbb¹⁴ igei elemei a kopulák és a kvázikopulák. Bemutatásuk Pustet monográfiájának gondolatmenete alapján történik (Pustet 2005), a példák azonban az eredeti műtől független magyar mondatok lesznek. Kopulának nevezzük a nem igei állítmányú mondatokban a névszói szerkezetekkel

¹⁴ Nem csak kopulák és kvázikopulák fordulnak elő ebben a szerepben, bár kétségtelenül ezek a legjellemzőbbek. Mivel a dolgozat témája egy kvázikopula, ezért a többi potenciális igei elemmel – a *van* kopulával, a semleges igékkel (pl. *elhelyezkedik*), a pozícióigékkel (*függ*, *lóg*), a mondat többi részével együtt fiktív mozgást kifejező igékkel (*Az út a kertek alatt futott*), a rezultatív szerkezetekkel (*Hol a létra? /A létra/ a falnak van támasztva*) – ezáltal nem foglalkozom.

álló igei elemeket, melyeknek nincs önálló jelentése. Szemantikailag semmit nem tesznek hozzá a mondathoz, csak számot, időt, módot fejeznek ki (11):

(11) *A dokumentumok az asztalomon vannak/voltak/legyenek!*

Nyilvánvalóan összefügg ezzel, hogy önállóan nem is fordulnak elő (12), helyhatározóval viszont elfogadható mondatokat alkotnak (13):

(12) **A fésűd van.*

(13) *A fésűd az én táskámban van.*

A kvázikopulák tartalmas igékből jönnek létre, igen gyakran testtartásigéből vagy pozícióigéből. Ezért ezek valamennyi információval szolgálhatnak az ALAK formájáról (14) vagy orientációjáról (15) (16):

(14) *A hősi emlékmű a főtéren áll.*

(15) *A bőröndöm a sarokban áll.*

(16) *A bőröndöm az ágyon fekszik.*

Mivel tehát nem üres szemantikájú igei elemekről van szó, a kvázikopulák átmenetet képeznek a lexikális igék és a kopulák között. Nem azonosak az élő alanyok álló vagy fekvő helyzetét leíró igékkel: a kopulákhoz hasonlóan pusztán egy élettelen alannal kombinálva elfogadhatatlan mondatot eredményeznek (17). Ha viszont helyhatározóval egészítjük ki az előző mondatot, az grammatikus lokatív mondatot eredményez (18):

(17) **A birtok fekszik.*

(18) *A birtok az erdő mellett fekszik.*

4. Az 'ül' jelentésű igék kvázikopula-kiterjesztése és annak hiánya a világ nyelveiben

A következő alfejezetekben (3.1, 3.2, 3.3) a nyelvek 'ül' kvázikopulájának használatában eddig kirajzolódott típusokat mutatom be. A nyelveket aszerint csoportosítom, hogy szemantikájuk milyen képi sémához tartozik: SUPPORT, ATTACHMENT, CONTAINMENT, GOOD-FIT stb. Az egységes szempontok ellenére a nyelvek jellemzése messze nem lesz egyforma részletességű. Megfigyelhető, hogy számos kicsiny, veszélyeztetett nyelvről csak kevés információ áll rendelkezésre, míg a magas kutatótságu európai nyelvek esetében (pl. német, holland, angol) ezzel a témával is többen foglalkoztak. A dolgozatban bemutatott nyelvek főként a nagyobb összefoglaló munkákban elérhető, nem nagyszámú pozícióigét alkalmazó (Newman 2002, Ameka–Levinson 2007) nyelvek közül kerültek ki. A rendelkezésre

álló kutatási eredményekből csak a releváns adatokat és megállapításokat mutatom be.

4.1. Az ON reláción alapuló kiterjesztés

Az alább felsorolt nyelvekben az 'ül' kvázikopula hasonló funkciót tölt be, mint sok ismert nyelvben (például a magyarban is) az 'áll' jelentésű: horizontális HÁTTERHEZ képest valamilyen mértékben vertikálisan kiemelkedő ALAK lokalizálására szolgál.

4.1.1. Hanti

A hanti nyelv 'ül' jelentésű kvázikopuláiról már születtek leírások (Sipos 2018, Onina–Sipos 2022), ezért ezek alapján foglalom össze az 'ül' ige használatát kvázikopula-szerepben.

Az 'ül' kvázikopula igen gyakori igei elem lokatív (és az egzisztenciális) mondatokban. Egyaránt használható kisebb, mobilis, valamint nagyobb, nem mozdítható tárgyakkal (19) (20):

- (19) szinjai hanti (Onina–Sipos 2022: 747)
- | | | | | |
|------------|--------------|------------|-----------------|-----------------|
| <i>χül</i> | <i>paŋka</i> | <i>nūm</i> | <i>nōrəm-ən</i> | <i>oməs-əl.</i> |
| hal | konzervdoboz | felső | polc-LOC | ül-PRS.3SG |
- 'A halkonzerv a felső polcon van.'

- (20) szinjai hanti (Onina–Sipos 2022: 748)
- | | | | | | |
|-----------|----------------|-------------|--------------|-----------------|-----------------|
| <i>ma</i> | <i>kurt-em</i> | <i>šána</i> | <i>jōχan</i> | <i>pitar-ən</i> | <i>oməs-əl.</i> |
| 1SG | falú-1SG | Szinja | folyó | part-LOC | ül-PRS.3SG |
- 'A falum a Szinja folyó partján van / terület el / található.'

A hanti anyanyelvű társszerző megítélése szerint akkor választjuk az 'áll' jelentésű igei elemet az 'ül' jelentésű helyett, ha a szóban forgó tárgy kívül esik az átlagos emberi cselekvés számára elérhető zónán, más szóval magasabb, mint amit az ember manipulálni tudna. Emiatt használható az arányait tekintve relatíve magas, de az ember számára elérhető hűtőszekrényel is az 'ül' jelentésű kvázikopula (21):

- (21) szinjai hanti (Onina–Sipos 2022: 749)
- | | | | | |
|------------|------------|-----------------------|------------------|--------------|
| <i>tām</i> | <i>pāl</i> | <i>χolod'ilńik-ew</i> | <i>kuxńa-jən</i> | <i>ipuša</i> |
| ez | magas | hűtő-PL | konyha-LOC | mindig |
- šūŋ-ən* *oməs-l.*
- sarok-LOC ül-PRS.3SG
- 'Ez a magas hűtő(nk) a konyhában mindig a sarokban áll.'

Ez is magyarázhatja, hogy lábbal, kerékkel stb. rendelkező tárgyak, amelyek más nyelvekben inkább „állnak”, a hantiban kimondottan az 'ül' kvázikopula használatát váltják ki (22):

- (22) színjai hanti (Onina–Sipos 2022: 750)
pāsan in kamən, sūmət jǔχ ilpijn oməs-l.
 asztal most kint nyír fa alatt ül-PRS.3SG
 'Az asztal most kint van / áll (lit. ül) a nyírfa alatt.'

Több más nyelvhez hasonlóan a hantiban sem lényegtelen, hogy az adott tárgy a funkciójának ellátására képes helyzetben van-e. Ha ugyanis az orientációja használatával összeegyeztethetetlen, akkor a 'fekszik' jelentésű kvázikopulát választják. Végül az 'ül' kvázikopula kifejezhet inaktivitást is, igaz, más igei elemek is használhatók ilyenkor (23):

- (23) színjai hanti (Onina–Sipos 2022: 751)
pasol paŋka χōlša ōl-əl/oməs-l/kerəl-əl.
 bab konzerv valahol fekszik-PRS.3SG/ül-PRS.3SG/hever-PRS.3SG
 'A babkonzerv valahol (itt) hever.'

4.1.2. Manysi

A manysi nyelv *ūnli* 'ül' igéjének az általa vizsgált korpuszban megjelenő valamennyi jelentését, köztük a kvázikopula-használatot, Németh Szilvia írta le (2021). Munkájának legfontosabb idevágó megállapításai az alábbiakban foglalhatók össze.

A manysiban is van az 'ül' jelentésű igének kvázikopula fejleménye (24):

- (24) manysi (Németh 2021: 53)
Ta pāwəl māñ Ās jā wātat ūnləs.
 az falu kis Ob folyó part.LOC ül.PST.3SG
 'Az a falu a Kis-Ob folyó partján volt.'

A mondatok alanyaként megjelenő objektumok, tárgyak geometriai tulajdonságai igen változatosak: ház, falu, víz, zsír, csésze, sítalp, doboz, ruhanemű, stb. Németh feltevése szerint „ennek az az oka, hogy az *ūnli* megjelenésekor nem elsősorban a térbeli forma, hanem az alany állapotának hosszan tartó, változatlan helyzete vagy fennállása domináns” (Németh 2021: 62), ami valóban lehet motívációja az igei elem megválasztásának. A manysi 'ül' ige egyik lényeges funkciója élő alanyok esetében is az inaktivitás kifejezése, ami kimondottan támogatja ezt a feltételezést. A cikk azonban igen óvatos módon nem tekinti bizonyítottnak ezt a sejtést. Amint Németh fogalmaz: „Ahhoz azonban, hogy biztonsággal kijelenthesük, hogy a manysiban a cselekmény hossza és aspektusa meghatározóbb, mint az alany geometriai tulajdonságai, szükséges a nyelvben kvázikopulaként szereplő egyéb testtartásigék vizsgálata, valamint anyanyelvi adatközlőkkel végzett elicitáción alapuló kutatás is” (Németh 2021: 62).

A két obi-ugor nyelv sok hasonlóságot mutat az 'ül' kvázikopula használatában.¹⁵ A legfontosabb egyezés a jelen vizsgálat szempontjából az, hogy bennük nincs nyoma annak, hogy a szoros illeszkedés, bennfoglalás fogalmát is kifejezné.

4.1.3. Goemai

A goemai¹⁶ nyelvben (Hellwig 2007) mindhárom alapvető testtartásigéből jött létre kvázikopula (és ritkábban pozícióigéket¹⁷ is alkalmaznak lokatív mondatokban. Az 'ül' ige geometriai jellemzőiket tekintve olyan tárgyakkal fordul elő, amelyek stabil módon emelkednek ki a földből, meg tudják tartani magukat (vagyis rendelkeznek egy olyan alappal, amely stabil helyzetet biztosít számukra – és ebben térnek el lényegileg azoktól a tárgyaktól, amelyek az 'áll' kvázikopulával használatosak). Kiváltják használatát mindenféle tartályszerű dolgok (főzőedények, tőkfélékből készült tárolók, tálak, üvegek), „lefelé néző” tárgyak (fedők, kalapok) is, valamint petróleumlámpa, ventilátor, rádió, tv; és ami még figyelemre méltó: lábbal vagy kerékkal rendelkező tárgyak is (szék, asztal, autó). Ennek logikája vélhetőleg az, hogy ezeket a szerkezetrészeket is olyan alapnak tekintik, amely a helyzet fenntartását segíti. Azt, hogy az ilyen tárgyakat az 'áll' jelentésű kvázikopulával is használhatják, Hellwig másodlagos, újabb jelenségnek tartja, különösen azért, mert az ilyen tárgyak (pl. asztal) maguk is újak az adott kultúrában (Hellwig 2007: 900).

Hellwig szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy nem lehet a tárgyak alakjának és a vonatkozó emberi testtartásnak a hasonlóságával meghatározni az 'ül' kvázikopula használatát előhívó tárgyak körét. Sokkal inkább az a lényegi kritérium, hogy az ALAK miképpen érintkezik a HÁTTERREL, illetve még azt is hozzáteszi, hogy a goemai 'ül' esetében – legyen az alany / ALAK akár [+élő], akár [-élő] – mindig a talaj szolgál az ülés HÁTTERÉUL (Hellwig 2007: 902).

¹⁵ A két obi-ugor nyelv hasonló mintázatot követ a metonimikus fejleményekben is ('bizottságban, testületben ül' stb.), aminek oka lehet orosz hatás (azaz jelentéskölcsönzés), valamint lehetnek független fejlemények is, hiszen az ige szemantikája ezt lehetővé teszi.

¹⁶ Közép-Nigériában beszélt nyelv, a csádi nyelvekhez tartozik. Beszélőinek száma 2020-ban 380.000 volt, de veszélyeztetett nyelvnek számít, mert a nyelvátadás akadozik. Hivatalos státuszával a hausza nyelv szorítja ki a használatból.

¹⁷ A dolgozatban az angol *posture verb* terminust *testtartásigéként* említem magyarul, míg a *positional verb* szakkifejezésen olyan igéket értek, mint például a magyar *függ* vagy *lóg*, és magyarul a *pozícióige* műszót használom.

4.1.4. Trumai

Ebben a nyelvben¹⁸ (Guirardello-Damian 2007) lokatív mondatokban hat pozícióige fordul elő, amelyek két csoportra oszthatók. Az egyikbe tartozók az orientációról adnak információt (25):

- (25) *la* 'áll'
aha'tsi 'ül',
chumuchu 'fekszik'

A másik csoportba tartozó igék a HÁTTÉRről, a TÁMASZRól, illetve az ALAK láthatóságáról informálnak (26):

- (26) *tsula* 'lie/be lying in a place that is not the floor'
pila 'be in a liquid medium or be spatially like a liquid'
mula 'be in a closed place or place where the visibility of the entity is affected'

Az 'ül' jelentésű igei elem alappal rendelkező, három dimenziós tárgyakkal használatos (pl. tál, fazék, üveg). Rendszerint kanonikus pozíciót fejez ki. A HÁTTÉR horizontális, és támasszal szolgál az ALAK számára – más szóval soha nem fordul elő vertikális HÁTTÉRrel (pl. pók a falon), ahogy nem fejezhet ki gravitációval szembeni konstellációt sem (pl. csiga a plafonon) (Guirardello-Damian 2007: 930–935).

Az igeválasztás folyamatát modellező ábra szerint élettelen tárggyal az 'ül' jelentésű *aha'tsi* kvázikopula akkor használatos, ha a tárgynak van egy stabilitást biztosító alapja (base), és kanonikus helyzetben van (Guirardello-Damian 2007: 940). Kimondható, hogy a trumaiban a kvázikopuláknak van klasszifikáló szerepe is (Guirardello-Damian 2007: 940).

4.1.5. Szeri

A szeri¹⁹ nyelvben (O'Meara–Guerrero 2015) az 'ül' igének szintén van kvázikopula fejleménye. Azt, hogy használható-e egyik vagy másik tárggyal, a tárgy geometriai tulajdonságai döntenek el. Jellemzően arányaiban magas, de vastag tárgyakkal fordul elő. Preferált arányok nincsenek, maga az ALAK lehet szélesebb, mint amilyen magas – vagy fordítva. Sűrűn fordul elő edényekkel, például fazékfélékkel. Megkövetel egy kifejezett alapot, és ez az alsó, funkcionális rész érintkezik a

¹⁸ A trumai Brazília középső részében, négy faluban beszélt őshonos nyelv. Iszolált, azaz nem sorolható ismert nyelvcsaládhoz. Veszélyeztetett nyelv, beszélőinek száma 100 alatt van.

¹⁹ A szeri Északnyugat-Mexikóban őshonos nyelv, valószínűleg a hoka nyelvcsaládba tartozik, de annak ma már csak egyedüli élő tagja. A 2020-as népszámlálás szerint 700–900 beszélője van. Veszélyeztetett nyelv, beszélői a spanyolra térnek át.

HÁTTERrel. Ugyanazon tárgy előfordulhat a 'fekszik' vagy az 'ül' kvázikopolával is, attól függően, hogy az adott pillanatban milyen ALAKot vesz fel és hogyan érintkezik a HÁTTERrel (27) (28):

- (27) szeri (O'Meara–Guerrero 2015: 16)
U jipetekia-Ø kama-po bo'oka.
 DET blanket-NOM bed-LOC be.lying.SG
 'The blanket is on the bed.'
 'A takaró az ágyon van (lit.: fekszik).'
- (28) szeri (O'Meara–Guerrero 2015: 16)
piisam kaamam bepa katek.
 blanket.PL bed.PL over be.sitting.SG
 'The (folded) blankets are on the bed.'
 'Az (összehajtott) takarók az ágyakon vannak (lit.: ülnek).'

Érdekeség, hogy az ige üléssel valahogyan kapcsolatban levő tárgyakkal – mint például szék vagy bicikli – is előfordul. Sűrűn kódolja az épületek kanonikus helyzetét, kiemelve vízszintes kiterjedésüket a sík talaj felett. (O'Meara – Guerrero 2015)

4.1.6. Mbai

Keegan leírása (2002) szerint a mbai nyelv²⁰ szintén használja mindhárom testtartásige kvázikopula-fejleményét. Azt, hogy egy adott tárgy melyiket hívja elő lokatív mondatban, több kritérium határozza meg. Egyrészt a tárgyak fizikai (geometriai) jellemzői számítanak: a hosszú / magas, keskeny tárgyak az 'áll', a lapos tárgyak a 'fekszik', a zömök, kompakt tárgyak pedig az 'ül' jelentésű kvázikopolát preferálják. Másrészt a tárgyak összetettsége (plexity) is meghatározó: a tárgy (vagy anyag) egyenletes, apró részekből áll-e (multiplex), vagy egyetlen darabból (monoplex). Az egyforma részecskékből álló dolgokat (liszt, gabona, folyékony anyagok stb.) fekvőnek fogják fel, hiszen azok nem tudják magukat megtartani – de egyetlen szem egy ilyen entitásból vagy anyagból az 'ül' kvázikopula használatát váltja ki. Harmadrészt az is fontos, hogy a tárgy álló helyzetben van-e. Ha egy alappal rendelkező mozsár normál helyzetet foglal el, akkor az 'ül' jelentésű igei elem választandó a lokatív mondatához, ha az oldalán van, akkor a 'fekszik'.

Az 'ül' kvázikopolák használata szempontjából megjegyzendő még az, hogy az ülés és az állás közti különbséget a stabil testhelyzetet biztosítani képes alap képezi (Keegan 2002: 339–340).

²⁰ A nílus-szaharai nyelvcsaládhoz tartozó mbai nyelvet Csádban és a Közép-Afrikai Köztársaságban beszélik mintegy 100.000-en.

4.2. Az IN reláción alapuló kiterjesztés

A soron következő csoportban az üléshez mint tevékenységhez nem olyan HÁTTÉR képe következtethető ki, mint az előzőkben, hanem olyan, amely a TARTÁLY képi sémával kapcsolatba hozható: az ALAK valamilyen módon és mértékben illeszkedik a HÁTTÉRül szolgáló tárgyba, környezetbe, terepbe. Ez azonban csak a jelen vizsgálat szempontjából releváns közös vonása a felsorolt nyelveknek, más háttérű motivációi is vannak az 'ül' igére visszavezethető kvázikopula használatának.

4.2.1. Angol

Az Ameka–Levinson-tipológia szerint az angol nem abba a csoportba tartozik, amelyik jellemzően a testtartásigékre visszavezethető kvázikopulákat használja (Ameka–Levinson 2007). Másképpen fogalmazva az angol használhat testtartásigéből létrejött kvázikopulákat élettelen alanyokkal, de a gyakorlatban korlátozottan él vele, mert – a germán nyelvektől eltérően – a BE-kopula használatát preferálja lokatív mondatokban (Newman 2002: 18–19, Walop 2015: 26).

Newman szerint a *sit* ige kétféle esetben társulhat élettelen alanyhoz. Az egyik jellemző használatában rendezettséget, pontos vagy ideális illeszkedést fejez ki (GOOD-FIT 'sit') (29):

- (29) angol (Newman 2002: 19)
Our house sits (snugly) between two adjoining ones.
 'A házunk a két szomszédos között helyezkedik el.'

A másik a "non-activity 'sit'". Az igei elem azt a jelentésárnyalatot adja a mondatához, hogy az alanyként szereplő tárgy használaton kívüli vagy haszontalan (non-activity 'sit') (30) (31):

- (30) angol (Newman 2002: 19)
The books are sitting on the shelf gathering dust.
 'A könyvek a polcon vannak és porosodnak. (lit.: ...ülnek port gyűjtve)'
- (31) angol (Walop 2015: 27)
The car is sitting in the garage.
 'Az autó a garázsban áll (lit.: ül).'

Ez utóbbi használat alapja minden bizonnyal temporális kiterjesztés: tartós passzivitást is asszociálhatunk az ülő testtartáshoz. A forma és az orientáció ezekben az esetekben nem bír jelentőséggel.

Vidaković-Erdeljić (2013) említi még gyakorisága miatt a PART OF THE SCENARIO FOR THE WHOLE SCENARIO típusú metonímiákat is (32):

- (32) angol (Vidaković-Erdeljić 2013: 270)
She teaches, consults, sits on committees, and participates in seminars.
 'Oktat, tanácsadást végez, bizottságban ül és szemináriumokon vesz részt.'

4.2.2. Holland

A hollandban élettelen alanyokkal sűrűn előfordulnak a testtartásigékből kialakult kvázikopulák (Walop 2015: 25). Az 'ül' kvázikopula leírásában Lemmens (2002) és Walop (2015) is kimondja, hogy jellemző használata szoros illeszkedés fejez ki az ALAK és a HÁTÉR között (CLOSE CONTACT, CLOSE CONTAINMENT) (33):

- (33) holland (Walop 2015: 26)
De sticker zit op de appel.
 (Lit.) 'The sticker is (sitting) on the apple.'
 'A matrica az almára van ragasztva (lit.: az almán ül).'

Walop szerint a hollandban a CONTAINMENT (TARTÁLY) képi séma jelentősége olyan nagy, hogy felülírja a FIGURE (ALAK) ténylegesen leírható tájolását (34):

- (34) holland (Walop 2015: 26)
De fles zit in mijn tas.
 (Lit.) 'The bottle is (sitting) in my bag.'
 'Az üveg a táskámban van (lit.: a táskámban ül).'

Lemmens ezt a használatot expressis verbis összefüggésbe hozza az ülés mint cselekvés körülményeivel²¹: ha az ember karosszékekben ül, akkor teste szorosan illeszkedik a bűtorhoz, és az a testét részben magába is foglalja. Ez megmutatkozik a prepozíció használatában (ahogy Lemmens utal rá, inkább *in*, mint *on*).

A TARTÁLY képi séma lehetővé teszi azt is, hogy képlékeny vagy folyékony anyagokkal mint alannyal is szerepelhessen az 'ül' jelentésű igei elem (35) (36)²²:

- (35) holland (Lemmens 2002: 110)
Hoeveel zand zit er in één zak?
 'How much sand sits there in one bag?'
 'Mennyi homok van (lit.: ül) egy zsákban?'

²¹ "...when sitting in an arm-chair or an easy chair, there is close contact and partial containment (as also indicated by the use of *in* rather than *on*)" (Lemmens 2002: 109)

²² A példák egyike sem lokatív mondat.

- (36) holland (Lemmens 2002: 110)
Er zit geen bier meer in het vat.
 'There sits no more beer in the barrel.'
 'Nincs több sör a hordóban.'

Lemmens nagyszámú példát mutat be arra, hogy milyen további használata van ennek a kvázikopolulának, kezdve a temporális kiterjesztéssel (pl. reklámblokk az előzetes és a film között), egészen a viselőjén jól álló ruhadarabokig (Lemmens 2002: 113) (37) (38):

- (37) holland (Lemmens 2002: 113)
Het belangrijkste aan schoenen is dat je er goed in zit.
 'The most important thing about shoes is that you sit well in them.'
 (=that they fit well)
 'A legfontosabb egy cipőnél, hogy kényelmes legyen (lit.: jól ül benne).'
- (38) holland (Lemmens 2002: 113)
De collectie heeft iets sportiefs en zit comfortabel.
 'The collection has something sporty to it and sits comfortably.'
 (=is comfortable)
 'A kollekciónak van egy sportos jellege, és kényelmes (lit.: kényelmesen ül).'²³

Viberg a svéd megfelelővel összevetve állapítja meg, hogy a holland *zitten* használata kompatibilis az ATTACHMENT és a CONTAINMENT képi sémákkal egyaránt – ebben különbözik a svéd *sitta* igétől, amely az utóbbi kifejezésére nem használható (Viberg 2013: 163).

4.2.3. Svéd

Tanulmányában Viberg (2013) nem egyetlen nyelv kvázikopula-használatát írja le, hanem a svéd nyelv testtartásigékre visszavezethető kvázikopoluláit összehasonlítja egy svéd-finn-német-francia-angol párhuzamos korpusz alapján az említett nyelvekével. Az összevetés feltárta például, hogy lényeges különbség van a német és a svéd 'ül' ige használatában. A német számos más ige segítségével sokkal részletesebben meg tudja különböztetni két tárgy érintkezésének, kapcsolódásának

²³ Lemmens felhívja a figyelmet arra, hogy a második példában a lokáció (HÁTTÉR) képezi a mondat alanyát, nem pedig az ALAK. Másképpen fogalmazva itt nem az ember ül jól a ruházatban, hanem a ruha ül jól rajta (vö. az előző példamondattal), vagyis ez a használat megváltoztatja a figyelem fókuszát.

különféle fajtáit²⁴, míg a svéd minderre egyetlen igét, a *sitta*-t alkalmazza. A következő példákban a *sitta* olyan jelenetek leírásában szerepel, amelyekben szoros illeszkedésről (aládug, bedug; átszúr) van szó (39) (40):

- (39) svéd, német (angol) (Viberg 2013: 160)
Och när hon kom ut på parkeringsplatsen satt ett brev under vindrutetorkaren. Und als sie zurück auf den Parkplatz kam, steckte ein Brief unter dem Scheibenwischer.
 ‘And when she walked out into the parking lot, there was a letter under the wiper.’
 ‘És amikor visszatért a parkolóba, egy levél volt az ablaktörlő alatt.’
- (40) svéd, német (angol) (Viberg 2013: 160)
Och rakt in i hans huvud satt en pil. Und in seinem Kopf steckte ein Pfeil.
 ‘And right through his head was an arrow’.
 ‘És egy nyílvevő volt a fejében (kb. a fején átszúrva).’

Abban az esetben is a *sitta* használatos a svédben, amikor olyan kapcsolatról van szó, amely tapadást fejez ki. Ilyenkor a német nyelv jellemzően a *kleben* (ha valamiféle ragasztóval vannak egymáshoz erősítve a tárgyak) vagy a *haften* (ha olyan tapadásról van szó, mint amilyen a mágnesé) kvázikopolákat használja. Továbbá még a ’függ, lóg’ jelentésű német *hängen* megfelelőjeként is a *sitta*-val találkozunk a svédben (41).

- (41) svéd, német (angol) (Viberg 2013: 161)
På väggen i köket satt en anslagstavla. An einer Wand in der Küche hing eine Merktafel.
 ‘On the wall was a bulletin board.’
 ‘A konyhában a falon egy üzenőtábla lógott.’

A németben tehát a *stecken*, *kleben*, *haften*, *hängen* igék a fenti példákban többet árulnak el a kapcsolódás, elhelyezkedés módjáról, mint a svéd *sitta* (Viberg 2013: 160–161). A dolgozat szempontjából megfogalmazva: a svéd *sitta* az érintkezés, tapadás, szoros illeszkedés számos megvalósulásának leírására alkalmazható. Kimondottan CONTAINMENT vagy GOOD-FIT képi séma alapú használata azonban nincs.

²⁴ A német nyelvben viszonylag nagyszámú kvázikopula használatos lokatív mondatokban. A Kutscher–Schulze–Berndt szerzőpáros (2007) 10-et különböztet meg: *stehen* ‘stand’, *liegen* ‘lie’, *hängen* ‘hang’, *lehnen* ‘lean’, *stecken* ‘be in tight fit, be stuck’, *klemmen* ‘be stuck, be jammed’, *kleben* ‘stick by means of glue’, *haften* ‘adhere’, *schwimmen* ‘be afloat in liquid’, and *schweben* ‘be afloat’. Ezek között azonban egyáltalán nem szerepel ’ül’ jelentésű ige.

4.2.4. Német

Fagan kutatásai szerint (1991) a német egy másik kritériumot tesz meg a hasonlóság alapján a metaforikus használat során.

A német nyelvben a *sitzen, setzen* alapvetően különbözik a többi testtartásigétől, mert sokkal inkább az ALAK helye határozza meg az igeválasztást, mint az ALAK fizikai/geometriai tulajdonságai. Ennek az igeének a használatához magasabban elhelyezkedő lokáció, emelt pozíció tartozik (42):

(42) német (Fagan 1991: 142)

Auf dem frisch geschorenen Kopf sitzt eine neue Ledermütze.

'There is a new leather cap on his freshly cropped head.'

'Egy új bőrsapka van frissen nyírt fején.'

A német 'ül' ige élettelen alanyokkal nemcsak az ALAK elhelyezkedéséről szolgál információval, hanem az ALAK és a HÁTTÉR érintkezésének módjáról is. Akkor is használatos, ha az alany erősen vagy tartósan hozzá van illesztve vagy bele van helyezve a HÁTTÉRbe (43):

(43) német (Fagan 1991: 142)

Im Kopf des Schneemanns saßen zwei Kohlestückchen als Augen.

'In the snowman's head were two little pieces of coal for eyes.'

'A hóember fejében volt (beszúrva) két kis széndarab szem gyanánt.'

Ez azt jelenti, hogy noha a 'sit' ige nem szerepel a leggyakoribb vagy legjellemzőbb kvázikopulák forrásai között (Kutscher–Schulze-Berndt 2007), használatának hátterében mégis megfigyelhető a CONTAINMENT / TARTÁLY képi séma, illetve a vele rokonságot tartó (SZOROS) ILLESZKEDÉS.²⁵

4.2.5. Magyar

A Nepálban beszélt magyar²⁶ nyelvben (Noonan–Grunow-Hårsta 2002) számkra talán különös módon éppen az 'ül' testtartásige az, amelyik részt vesz lokatív mondatok megformálásában. A 'fekszik' jelentést más igével fejezik ki²⁷, az 'áll' jelentésű ige egyáltalán nem használatos lokatív mondatokban. Ezzel szemben

²⁵ CONTAINMENT >> GOOD-FIT.

²⁶ A magyar sino-tibeti nyelv, amelyet kb. 800.000 ember beszél, főként Nepálban, valamint néhány környező országban. Magarnak egyébként kb. 2 millió ember vallotta magát a 2021-es nepáli népszámlálás idején.

²⁷ „The expression of the *lying* posture is rendered by verbs whose basic sense means 'fall down'.” (Noonan – Grunow-Hårsta 2002: 15).

az 'ül' jelentésű ige megjelenhet ilyen szerepben (Noonan–Grunow–Hårsta 2002: 15) (44):

- (44) magar (Noonan–Grunow–Hårsta 2002: 15)
khwa *bfiṭr-an* *handa* *ba-s-le*
 small.clay.pot inside-LOC large.clay.pot sit-INTR-IMPF
 'the khwa (small clay pot) sits inside the handa (large clay pot).'
 'A khwa (kis agyagedény) a handa (nagy agyagedény) belsejében van.'

Sajnos a jelen téma szempontjából több releváns információ vagy példa nem akadt. A leírás és a példa alapján az a valószínű, hogy a CONTAINMENT képi sémának lehet szerepe a metaforikus használat során.

A magyar nyelv példája azért érdekes, mert – pusztán a fellelhető képanyag alapján – földön ülve dolgozó²⁸ és pihenő²⁹ közösség nyelvéről van szó, vagyis arra figyelmeztet, hogy a fentebb tárgyalt kiterjesztést nem lehet egyszerűen a tárgyi kultúrával összefüggésbe hozni.

4.3. Az 'ül' igeének nincs kvázikopula fejleménye

A nyelvek most következő, harmadik csoportjában az 'ül' igeének egyáltalán nincs szerepe lokatív mondatokban. Ebben a részben öt nyelv szerepel, melyek közül három, a magyar és két vele szomszédos nyelv, a horvát és a szlovák arra utal, hogy érdemes figyelni az areális összefüggésekre is.

4.3.1. Horvát

A horvát 'ül' ige kiterjesztéseit Vidaković-Erdeljić (2013) írta le. A horvátban az 'ül' ige élettelen alannal kifejezetten ritkán fordul elő. Ilyenkor rendszerint inaktivitást³⁰ fejez ki (45):

- (45) horvát (Vidaković-Erdeljić 2013: 271)
To je taj oksimoron , kupiti auto da sjedi u garaži
 'It is an oximoron to buy a car for it to sit in a garage.'
 'Az fából vaskarika, ha az ember azért vesz meg egy autót, hogy aztán a garázsban álljon.'

²⁸ <https://www.alamy.com/stock-photo-women-and-child-in-the-traditional-magar-village-of-ramkot-near-bandipur-126223639.html> (2024. július 20.)

²⁹ <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/women-in-the-traditional-magar-village-of-ramkot-near-news-photo/464107830> (2024. július 20.)

³⁰ Mint például a magyarban: *Az autó a garázsban áll* (tkp. 'parlagon hever'), valamint l. a manyisi nyelvről tett megállapításokat.

Sokkal gyakrabban fordul elő [+human] jegyű alanyokkal, amit a szakirodalom PART OF THE SCENARIO FOR THE WHOLE SCENARIO alapú kiterjesztésként említ. Az ilyen esetekben az ülés mint cselekvés gyakori velejárója valamilyen poszt vagy hivatal betöltésének. Ezért azon a kifejezésen, hogy valaki 'bizottságban ül', azt értjük, hogy 'a bizottságban dolgozik', pl. részt vesz az üléseken stb. (46) (47):

- (46) horvát (Vidaković-Erdeljić 2013: 272)
vidljivo da na čelu Rusije sjedi jedan KGB-ovac...
 'it is obvious that a KGB-member sits at the head of Russia'
 'nyilvánvaló, hogy Oroszország vezetője egy KGB-s (lit.: ül Oroszország vezetőjeként)
- (47) horvát (Vidaković-Erdeljić 2013: 273)
Branislav Franić više neće sjediti na klupi "pivarki"
 'Branislav Franić won't coach the team any longer' (lit.: '.... won't sit on the bench of the team any longer')
 'Branislav Franić többé nem fogja edzeni a csapatot' (lit.:nem fog többé a kispadon ülni.)

4.3.2. Szlovák

A szlovák nyelv 'ül' jelentésű igéjének kiterjesztéseiről Molnár és Várnai ír (megj. előtt). Példamondataik arra vallanak, hogy a magyar és a horvát 'ül' igéhez igen hasonló használata van a *sedí* igének. Alapjelentéseinek bemutatása után (az ember és más élők testtartásának kifejezése) a szerzőpáros sorra veszi a *sedí* jellemző használati módjait. Korpuszukban nem szerepel olyan mondat, amely a *Hol van?* kérdésre válaszolna, de az igével kifejezhető, ha valami valahogyan áll – tehát módhatározós vonzata van (48):

- (48) szlovák (Molnár–Várnai megj. előtt)
Čiapka mu sedí na hlave celkom nakrivo.
 'A sapka egészen ferdén van / áll (lit.: ül) a fején.'

Érzés, arckifejezés leírásában sűrűn szerepel a *sedí* ige. Ugyanakkor ezek a mondatok információs szerkezetüket tekintve mind egzisztenciálisak, vagyis nem *Hol?* kérdésre adnak választ, hanem sokkal inkább állapotot fejeznek ki (49) (50):

- (49) szlovák (Molnár–Várnai megj. előtt)
Rozum ti sedí v očiach.
 'Értelem ül a szemedben.'

- (50) szlovák (Molnár–Várnai megj. előtt)
V hlbokých vráskach okolo očí mu sedia také tmavé tiene.
 'A szemek körüli mély ráncokban sötét árnyékok ülnek.'

Olyan példák is akadtak a korpuszban, amelyek kiterjesztése a már említett PART OF THE SCENARIO FOR THE WHOLE SCENARIO műveleten alapul, azaz ha valaki valamilyen testületben végez munkát, akkor elég a komplex esemény egy jellemző részletével megragadni a történést (51):

- (51) szlovák (Molnár–Várnai megj. előtt)
Ústavnom súde sedí ľudove, ktorý okradol štát?
 'Az alkotmánybírósgón olyan ember ül, aki meglopta az államot?'

Összefoglalva: a szlovák nyelvben az 'ül' jelentésű igének – az 'áll' és a 'fekszik' igékkel szemben – nincsen kvázikopula fejleménye.

4.3.3. Magyar

A magyar *ül* ige komoly hasonlóságot mutat a szlovák és a horvát megfelelőivel. Oszkó (2022) kutatásai szerint a magyarban sincs jele annak, hogy az *ül*- ige használható lenne élettelen alanyokkal lokatív mondatban. Példák a költői nyelvhasználatban, illetve csupán egzisztenciális mondatokban akadtak (52) (53):

- (52) magyar (Oszkó 2022: 86)
...az asszony, akinek ősz konty ül a feje búbján.
- (53) magyar (Oszkó 2022: 86)
A kert végén a horpadásban köd ül.

Amint a szlovákban és a horvátban, a magyarban is jellemző a használata érzelmek, arckifejezések leírásakor, de ezek ugyanúgy nem felelnek meg a lokatív mondat kritériumainak (54):

- (54) magyar (Oszkó 2022: 86)
...ha alszik a kisasszonyka, mindig mosoly ül az arcán!

Emellett a horváthoz hasonlóan a magyarban is megvan a PART OF THE SCENARIO FOR THE WHOLE SCENARIO kiterjesztés.³¹

³¹ A cikkben az Értelmező szótárból idézett példák tartoznak ide: *Trónon ül, A vezetéségben ül* (Oszkó 2022: 83).

4.3.4. Nganaszan

A szintén az uráli nyelvcsaládhoz tartozó nganaszan ilyen irányú, korpuszalapú vizsgálatát Várnai Zsuzsa (2021) kezdte meg. A nganaszan 'áll' ige széles körben jelenik meg kvázikopula funkcióban. Az 'ül' ige viszont kizárólag élő alanyokkal használatos, ilyenekkel az alapjelentés mellett a PART OF THE SCENARIO FOR THE WHOLE SCENARIO kategóriához tartozó előfordulásai vannak. Kifejezhet továbbá inaktivitást, tétlenséget is, valamint kialakult 'él, lakik' jelentése is. Ha a mondat alanya [-human] jegyű, akkor a korpusz szövegeiben az ige minden esetben madarakkal állt.

A nganaszanokról jól tudjuk, hogy mint réntartással, halászattal, vadászattal foglalkozó emberek alapjában véve kúpsátorban éltek. Emellett a leírások megemlítik a balokot, amely mobil lakhely: egy szántalpakra erősített kicsiny ház (pl. Wagner-Nagy 2002: 14–15). A nganaszan, éppúgy, mint vélhetőleg az ezután bemutatandó csantjal is olyan tárgyi kultúra vesz körül, amely nem valószínűsíti magas ülőbútorok használatát.

4.3.5. Csantjal³²

A csantjal³³ nyelvben (Noonan–Grunow–Hårsta 2002) szintén nem jellemző a testtartásigekre visszavezethető kvázikopulák alkalmazása. Arra azonban mégis van példa, hogy az 'áll' és a 'fekszik' igék fejleményét élettelen alanyokkal lokatív mondatokban használják. Minderre azonban csak akkor van lehetőség, ha az alanyként megjelenő tárgy vagy objektum inherensen, állandóan vagy jellemzően horizontális (gerenda), illetve vertikális (fa) pozíciójú. Ez azonban nem vonatkozik az 'ül' igeire, amely semmilyen körülmények között nem állhat élettelen alannyal; élővel (vagyis az emberen kívül valamilyen állattal) is csak akkor, ha egyáltalán elképzelhető róla az ülés mint testtartás.

A csantjal kultúráról nem egyszerű tájékozódni. Az interneten fellelhető információk és fotók³⁴ alapján az valószínűsíthető, hogy alacsony házaikat európai típusú ülőbútor nélkül kell elképzelnünk, és az ülés takarókon, növényi alapú fonott szőnyegeken történik. Ez azért fontos adalék, mert meggátol egy olyan esetleges leegyszerűsítést, amely szerint a tevékenységeiket talajszinten ülve végző kultúrákhoz tartozó nyelvekben jön létre az 'ül' jelentésű igéből kvázikopula. A csantjaloknál a fenti leírásból ítélve éppen ellenkezőleg, szigorúan szó szerinti használata van az 'ül' igeinek.

³² A csantjal nyelvet Nepálban beszélik. A magát csantjalnak valló 10.000 lakos közül kb. 2.000-en beszélik a nyelvet.

³³ Valószínűsíthető magyar kiejtés, a szakirodalomban nem találtam meg a nyelv nevét magyarul.

³⁴ <https://yannadelord.com/en/portfolio-101159-a-himalayan-village-nepal> (2024. július 20.)

Az előzmények fényében még jelentősebbnek tűnnek a csantjaloknál megfigyelték. A 3.2. fejezetben az igen hasonló tárgyi kultúrával rendelkező magyarok nyelvében kizárólag az 'ül' jelentésű testtartásige szerepel lokatív mondatokban.

5. Összefoglalás

A dolgozat egyrészt arra kereste a választ, hogy különféle nyelvekben az 'ül' testtartásige esetében kvázikopula-szerepben milyen szemléleti sajátosságok tárthatók fel, illetve ezek összefüggésbe hozhatók-e képi sémákkal. Másrészt arra a kérdésre igyekezett felelni, hogy ezek a képi sémák összefüggésbe hozhatók-e valamilyen módon az érintett beszélőket körülvevő tárgyi kultúrával. E kapcsolatok és hatások feltárását a kognitív nyelvészet módszerei és terminológiája tudja egzakttá tenni.

A jelen vizsgálatba 16 nyelvet vontam be. Ezek három nagy csoportja rajzolódott ki az 'ül' kvázikopula használatát vezérlő szabályok alapján. A harmadikként tárgyalt nyelvek nem használnak 'ül' jelentésű igei elemet lokatív mondatokban, ezért ez az összefoglalás elsősorban a másik két csoport összevetéséről szól.

Az első csoport nyelvei az ÉRINTKEZÉS, TÁMASZ (ATTACHMENT, SUPPORT) relációt aknázzák ki: az 'ül' kvázikopulát lényegileg egy kompakt, általában elkülöníthető alappal rendelkező, a HÁTTÉRből (talajról) kiemelkedő ALAK lokalizálására alkalmazzák. A második csoportban a HÁTTÉR körülveszi az ALAKot, illetve olyan szoros kapcsolat van köztük, amely túlmegy a horizontális támaszon elhelyezkedő ALAK és HÁTTERE viszonyán.

Az első csoportban tehát lazább, ON relációként értelmezik az ALAK és a HÁTTÉR kapcsolatát. A második csoportban IN relációként, valamint ott jelenik meg a szoros tapadás kifejezése is, amely intenzívebb és tartósabb kapcsolatot jelent, mint egy egyszerű horizontális támasz vagy felületi érintkezés.

Az első csoportra jellemző képi sémát (ON reláció, ÉRINTKEZÉS, TÁMASZ) az ülésnek azzal a módjával lehet összefüggésbe hozni, amely a talaj szintjén történik. Ez olyan népek nyelvére jellemzőbb, amelyek alacsony épületekben vagy sátrakban élnek, mindennapi tevékenységeiket a földön ülve végzik, és asztalokat, székeket, magasabb tárolókat nem használnak.

A második csoportban megállapított képi séma (IN reláció, TARTÁLY képi séma) jelentőségét érthető módon az ülésnek azzal a módjával lehet magyarázni, amely a talajról felemelve, valamiféle ülőalkalmatosságon történik. Az elemzett kiterjesztések az ülésnek azt a jellemzőjét használják ki, hogy az emberi test rendszerint jól illeszkedik az ülőalkalmatosság öblébe. Ehhez a metaforizációhoz tartozik a szoros kapcsolat is, valamint az a használat, amely az ALAK magasabbra emelt helyzetét fejezi ki. Az ide tartozó nyelveket beszélő népek nagy többsége számára az

európai bútorkultúra számít megszokottnak – ez alól egyetlen tárgyalt nyelv képezett kivételt.

Az eredmények arra mutatnak, hogy a metaforizációs típusok általában összefüggésbe hozhatók meghatározott képi sémákkal, a képi sémák létrejöttét pedig befolyásolja valamiképpen az adott kultúra és életmód – ez utóbbit azonban sokkal nehezebb megragadni és bizonyítani. A metaforizáció irányai, illetve a grammatikalizációs ösvények tehát ilyen értelemben közvetett kapcsolatban vannak a beszélői közösség szellemi és tárgyi kultúrájával. Azok a nyelvek, amelyek az említett tendenciákba nem illenek bele, aláhúzzák, hogy a kultúrák hatásai mennyire megjósolhatatlanok.

Fontos hozzátenni, hogy amennyiben azt szeretnénk tanulmányozni, hogy egy adott anyagi/tárgyi kultúrának miképpen van befolyása a kognitív folyamatokra, és ezeknek milyen szemantikai leképeződése van, akkor az érvényes válaszok megadásához nem lehet eltekinteni a pontos néprajzi, kulturális antropológiai adatoktól. Ennek a szempontnak a jelen írás nem tesz eleget, inkább az elemzés nyelvészeti részét kezdte el.

A téma további kidolgozását tekintve pedig nem elhanyagolható az a tapasztalat, hogy a nyelveket, nyelvi jelenségeket nem elég pusztán kognitív nyelvészeti alapon csoportokba rendezni. Érdemes elemezni azokat a mintázatokat, amelyek areális kapcsolatok következményei lehetnek – ehhez nyersanyag mindhárom tárgyalt csoportban kínálkozik.

Rövidítésjegyzék

1	első személy
3	harmadik személy
ADJ	melléknévképző
DET	determináló elem
IMPF	imperpektum
INTR	intranszítív
LOC	lokatívusz
NOM	nominatívusz
PL	többes szám
PRS	jelen idő
SG	egyes szám

Hivatkozások

Ameka, Felix K. – Levinson, Stephen C. 2007. Introduction – The typology and semantics of locative predicates: posturals, positionals and other beasts. *Linguistics* 45/5–6: 847–872.

- Atintono, Samuel A. 2013. *The semantics and grammar of Gurene positional verbs: A typological perspective*. PhD thesis. University of Manchester.
- Bañcerowski Janusz 2000. A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvészetben. *Magyar Nyelv* 96 (1): 35–46.
- Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor 2019. Nyugat-szibériai uráli nyelvek térbeli orientációs rendszere. *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 29–44.
- Crystal, David 1997. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford–Malden: Blackwell Publishers.
- Enfield, John 2002. *Explorations in Grammar and Culture*. Oxford: Oxford University Press.
https://www.research.manchester.ac.uk/portal/files/54536200/FULL_TEXT.PDF
(2024. 07.25)
- Evans, Vyvyan – Green, Melanie 2006. *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh University Press.
- Fagan, Sarah M. B. 1991. The Semantics of the Positional Predicates liegen/legen, sitzen/setzen, and stehen/stellen. *Die Unterrichtspraxis/Teaching German* 24/2: 136–145.
- Fortis, Jean-Michel 2010. *Space in Language – Leipzig Summer School 2010, PART II*. https://www.eva.mpg.de/lingua/conference/2010_summerschool/pdf/course_materials/Fortis_00.OUTLINE_final.pdf (2024. 07.25)
- Freeze, Ray 1992. Existentials and other locatives. *Language* 68/3: 555–595.
- Gibbs, Raymond W. Jr. – Colston, Herbert L. 2006. Chapter 7: Image schema. The cognitive psychological reality of image schemas and their transformations. In: Dirk Geeraerts (ed.), *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin – New York: De Gruyter Mouton, 239–268. <https://doi.org/10.1515/9783110199901.239> (2024. 07.25)
- Guirardello-Damian, Raquel 2007. Locative construction and positionals in Trumai. *Linguistics* 45–5/6: 917–953.
- Heine, Bernd 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Heine, Bernd 1998. *Ways of explaining possession*. Ms. Cologne: University of Cologne, Institute for African Studies.
- Hellwig, Birgit 2007. To sit face down – location and position in Goemai. *Linguistics* 45/5–6: 893–916.

- Herskovits, Annette 1987. *Language and Spatial Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hewes, Gordon W. 1955. World distribution of certain postural habits. *American Anthropologist* 57(2): 231–244.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide 2006. What is cognitive linguistics? A new framework for the study of Basque. *Cahiers AFLS* (online) 10, 2 (2004): 3–31. <https://zaguan.unizar.es/record/132453> (2024. 07.25)
- Irslinger, Britta 2019. More tales of two copulas – the copula systems of Western European languages from a typological and diachronic perspective. In: Bičovský, Jan (ed.), *Diachrony and suppletion*. Hamburg: Baar-Verlag. 1–47.
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Johnson, Mark 1993. *Moral Imagination*. Chicago: University of Chicago Press.
- Keegan, John M. 2002. Posture Verbs in Mbay. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. Typological Studies in Languages 51. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamin. 333–358.
- Kilian-Hatz, Christa 2002. The grammatical evolution of the posture verbs in Kxoe. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. Typological Studies in Languages 51. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamin. 315–332.
- Kövecses Zoltán 2021. Testesültség (embodiment) a nyelvben és gondolkodásban – kognitív nyelvészeti megközelítés. *Replika* 2021 (121–122): 49–61.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kyszótára*. Budapest: Korona Kiadó.
- Kutscher, Silvia – Schultze-Berndt, Eva 2007. Why a folder lies in the basket although it is not lying: the semantics and use of German positional verbs with inanimate Figures. *Linguistics* 45(5/6): 1029–1064.
- Lakoff, George – Johnson 1980. *Metaphors we live by*. London: University of Chicago Press.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George 1990. The invariance hypothesis: Is abstract reason based on image-schemas? *Cognitive Linguistics* 1(1): 39–74.

- Landau, Barbara & Johannes, Kristen & Skordos, Dimitrios & Papafragou, Anna 2017. Containment and Support: Core and Complexity in Spatial Language Learning. *Cognitive Science* 41/4: 748–779.
- Lemmens, Maarten 2002. The semantic network of Dutch posture verbs. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. Typological Studies in Languages 51. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamin. 103–140.
- Levinson, Stephen C. 1992. *Language and Cognition: the cognitive consequences of spatial description in Guugu Yimithirr*. Working Paper No. 13. Nijmegen: Cognitive Anthropology Research Group.
- Levinson, Stephen – Meira, Sérgio – The Language and Cognition Group 2003. 'Natural Concepts' in the Spatial Topological Domain – Adpositional Meanings in Crosslinguistic Perspective: An Exercise in Semantic Typology. *Language* 79 (3): 485–516.
- Molnár Zsuzsa – Várnai Zsuzsa megj. előtt. A szlovák nyelv 'ül' igéjének kiterjesztéseiről.
- Németh Szilvia 2021. Az északi manysi ünli 'ül' testtartásige jelentésszerkezete és szinkrón megfigyelhető grammatikalizációs irányai. *Nyelvtudományi Közlemények* 117: 29–68
- Nyemiszova, E. A. [Нѐмисова, Е. А.] 1988. Хантыйский язык. Ленинград: Просвещение.
- Newman, John 2002. A cross-linguistic overview of the posture verbs 'sit', 'stand', and 'lie'. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. Typological Studies in Languages 51. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamin. 1–24.
- Newman, John 2022. Experiential motivation and the linguistics of sitting, standing and lying. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*
<https://doi.org/10.1002/wcs.1592> (2024. 07.25)
- Noonan, Michael – Grunow-Hårsta, Karen 2002. Posture Verbs in two Tibeto-Burman languages of Nepal. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. Typological Studies in Languages 51. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamin. 79–102.
- O'Meara, Carolyn – Guerrero, Lilián 2015. A typological comparison of Seri with nearby Southern Uto-Aztecan languages: The use of posture verbs in locative descriptions. *Amerindia* 37/2: 285–311.
- Onina, Sofja – Sipos, Maria 2022. The quasi-copula oməs- in the Synya dialect of the Khanty language. *Bulletin of Ugric Studies* 2022/4: 743–754.

- Oszkó Beatrix 2022. Testtartásigék a magyarban. *Grammatikalizálódik-e az ül? Hungarológiai Közlemények* 2022/4: 77–89.
- Pustet, Regina 2005. *Copulas – Universals in the Categorization of the Lexicon*. Oxford: Oxford University Press.
- Russzkaja, Julija Nikolaevna [Русская, Юлия Николаевна] 1961. *Самоучитель хантыйского языка*. Ленинград: Учпедгиз.
- Serra Borneto, Carlo 1996. Liegen and stehen in German: A study in horizontality and verticality. In: Eugene Casad (ed.), *Cognitive linguistics in the Redwoods*. Berlin: Mouton de Gruyter. 458–505.
- Sharifian, Farzad 2015. Cultural Linguistics: The Development of a Multidisciplinary Paradigm. *Language and Semiotic Studies* 1: 1–26.
- Sipos Mária 2018: „A padok előtt tanári asztal ül.” A hanti 'ül' szóból létrejött kvázikopuláról. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 149–166.
- Szeverényi Sándor – Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin 2021. Ethnosyntax in Siberian Uralic Languages. In: Szeverényi, Sándor (szerk.), *Uralic studies, languages, and researchers*. Studia uralo-altaica 54. Szeged: University of Szeged. 275–287.
- Talmy, Leonard 1972. *Semantic structures in English and Atsugewi*. PhD dissertation. Berkeley: Department of Linguistics, University of California.
- Talmy, Leonard 1988. Force dynamics in language and cognition. *Cognitive Science* 12: 49–100.
- Talmy, Leonard 2000. Figure and Ground in Language. In: Talmy, Leonard (ed.), *Toward a Cognitive Semantics*. Vol. 1. Massachusetts: The MIT Press.
- Várnai Zsuzsa 2021. Az 'ül' testtartásige a naganaszanban. *Folia Uralica Debreceniensia* 28: 435–448.
- Viberg, Åke 2013. Posture verbs: A multilingual contrastive study. *Languages in Contrast* 13 (2): 139–169.
- Vidaković-Erdeljić, Dubravka (2013), The polysemy of verbs expressing the concept SIT in English, Croatian and German. *Jezykoslovlje* 14(2-3): 263–279.
- Wachowiak, Lennart – Gromann, Dagmar – Xu, Chao 2022. DrumUp SUPPORT: Systematic Analysis of Image-Schematic Conceptual Metaphors. In: *Proceedings of the 3rd Workshop on Figurative Language Processing (FLP)*. Abu Dhabi: Association for Computational Linguistics. 44–53.

Wagner-Nagy (szerk.) 2002. *Chrestomathia Nganasanica*. Szeged – Budapest: SZTE Finnugor Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet.

Walop, Annemarie 2015. Is the Object Standing, Lying or Sitting? A Study on Linguistic Relativity within the Domain of Posture Verbs in English and Dutch.
<https://studenttheses.universiteitleiden.nl/handle/1887/35012>